

Gettók a Délvidéken

Első pillantásra talán nem tűnik nehéz feladatnak a délvidéki gettók kérdéskörét elhelyezni elsődleges kontextusába, vagyis legfőképpen a helyi sajátosságokkal foglalkozni. Ez azonban ma sem egyszerű, hiszen a trianoni utódállamok zsidóságának délvidéki részével foglalkoztak legkevésbé és nem csak a két háború közötti időszak tekintetében, hanem bizonyos részletek vonatkozásában a holokauszt kutatásában is jócskán található még fehér foltok, mind a jogfosztást, mind a munkaszolgálatot, végül pedig a gettósítást és deportálást illetően. Annak ellenére, hogy az utóbbi időben egyre több hiánypótló tanulmány jelenik meg Szerbiában is, az is igaz, hogy ezek még mindig nem tisztáztak néhány részletet, amelyek eddig csak nagy vonalakban kerültek felvázolásra, s maradtak így kutatási feladatként a jövőben is.

Mielőtt rátérnénk témánk – vagyis a délvidéki gettók – ismertetésére, mindenképpen szólni kell a földrajzi keretről; Délvidék alatt ugyanis koronként némiképp más-más területet értünk. Bár a kifejezés már az első világháború előtt is előfordult, hangsúlyosabban csak Trianon után kezdték használni, majd a rendszerváltás után – az 1990-es évektől – került ismét elő. Mivel ezek az eltérések nem túl jelentősek, napjainkban általában a Vajdaság szokott lenni a megfelelője, mégpedig a Bácska, Bánság és Szerémség kistérségeket egybefogó területi egységként. Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy 1941-ben a Délvidék említésekor ide sorolták a Muravidéket és a baranyai háromszöget is.

A DÉLVIDÉK VISSZACSATOLÁSA

Miután a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozási szerződés jugoszláv aláírásának reakciójaként 1941. március 27-én Belgrádban heves tüntetésekre került sor, majd puccsal megdöntötték a regnáló kormányt, Hitler Jugoszlávia lerohanása mellett döntött, s ebben számított Olaszország, Bulgária és Magyarország részvételére is. Mivel április 10-én sor került a Független Horvát Állam kikiáltására, a hivatalos magyar politika nem tartotta tovább érvényesnek a nemrég aláírt meg nem támadási szerződést, s részt vett Jugoszlávia lerohanásában. Cserébe Magyarország visszakapta a Bácskát, a baranyai háromszöget és a Muraközt, mintegy 11 475 km²-nyi területet, vele az etnikailag igen heterogén 1 030 000 főnyi lakosságot, amelynek 39%-a magyar, 19%-a német, 16%-a pedig szerb volt. A zsidóság részaránya e területeken alig több, mint 1% volt (11 445 fő), jobbra tíz nagy településen elosztva. A magyar várakozások ellenére a Bánságot német katonai igazgatás alá helyezték, a Szerémség pedig a Független Horvát Államhoz került.¹ Így tehát a Trianon előtt „Délvidékként” emlegetett területek zsidóságának sorsa egy ideig eltérően alakult. A végkimenetel azonban mindenütt ugyanaz a tragédia volt.

A bácskaiakról később szólnánk, annál is inkább, mert a Délvidék visszacsatolásával itt is fokozatosan érvényesültek a Magyarországon meghozott zsidótörvények, illetve jogfosztó rendelkezések, és az ennek nyomán érvényesített intézkedések. Kezdjük tehát azokkal a területekkel, amelyek a második világháború során nem kerültek vissza Magyarországhoz.

¹ Romsics 2004: 251–252; illetve Braham 1988: I. 151–153.

A BÁNSÁG

A jugoszláviai Bánság kérdése – tekintettel a román aspirációkra, illetve az itt élő, viszonylag nagyszámú németekre – a háború végéig függőben maradt, s mint ilyen, német igazgatás alá került. Ennek következtében a Bánság rekordidő alatt „judenrein” lett, mégpedig úgy, hogy a bánsági zsidóság többségének sorsa a belgrádi táborokban pecsételődött meg.

Érdekes módon a szerbiai Bánság zsidóságáról viszonylag keveset írtak, azt is elég tömören, pedig – a közhiedelemmel ellentétben – nem Észtország volt elsőként „zsidómentes” a nácik által ellenőrzött európai területeken, hanem éppenséggel a Bánság. Míg az észti zsidókról szóló jelentés 1941. október 12-i keltezésű (s meg is említik az 1942 januári Wannsee-i konferencián), addig a Bánságban már augusztus 14-én nem volt zsidó. Ennek természetesen nincs különösebb jelentősége a holokauszt történeti összképét tekintve, de éppen az áldozatok emlékének tisztelgve nem árt tudni és felemlgetni: sehol olyan gyorsan nem vitték végebe a zsidóság elhurcolását és megsemmisítését, mint itt.²

1941. március 27-én a magyar kormány még számított arra a lehetőségre, hogy a Bácskával együtt a Bánság is Magyarországhoz kerül. Ez a meggyőződés igen erős volt a bánsági lakosság körében, legalábbis ami a magyarokat, zsidókat és szerbeket illeti, míg a németek elképzelhetetlennek tartotta, hogy ne a németek vonuljanak be, hiszen – legalábbis a fiatalabb nemzedék – gyakorlatilag évtizedek óta egy ilyen pillanatra várt. Ez az elvárás különösen a zsidóság részéről bizonyult fatálisnak; feltehetően emiatt nem menekültek át többen a Bácskába az április 6-át követő hetekben, amikor ezt talán még megtehették volna. (Bár Magyarországon már érvényben voltak a zsidóság ellen hozott diszkriminatív törvények, az ottani életet még mindig elviselhetőbbnek tartották, mint a németek által megszállt területeken uralkodó körülményeket.) Már az április 12-én kiadott, Jugoszlávia felosztásáról szóló előzetes irányelvek („Vorläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens”) elrendelik, hogy a Bánság német megszállás alatt maradjon, katonai közigazgatással, amiről nem valószínű, hogy a zsidóság tudott. Április 19-én tudatták Magyarországgal is (Sztójay nagykövet Hitlernél történt audienciája alkalmával), hogy a Bánság Magyarországnak való átadása a román ellenállás miatt pillanatnyilag nem aktuális. A német csapatok április 9 és 12 között foglalták el a Bánságot, ahol nem ütköztek számottevő ellenállásba, hiszen a jugoszláv hadsereg addigra már kivonult erről a területről. Velük visszajött a mintegy 6000 német is, akik a jugoszláv hadseregbe való mobilizálás elől korábban Romániába és Magyarországra szöktek át.³

Míg az idősebb németek még a K.u.K. korszak szellemében „szocializálódtak”, s emiatt idegen maradt számukra a náci ideológia, addig a középkorosztály, de különösen a fiatalabbak fogékonyak voltak a két világháború közötti időszakban Németországból érkező propagandára. Hitler 1933-as hatalomra jutását követően a náci ideológia behálózta a jugoszláviai német nyelvű sajtó nagy részét, s kiemelt célpontja éppen az ifjúság volt, illetve a *Kulturbund*, a némettség tömegszervezete, amelyen belül a szélsőjobboldali szárny a harmincas évek végére teljesen uralkodóvá vált. Az ideológiai agy mosás fontos része volt a zsidóellenes propaganda; bár az antiszemitizmus halvány nyomokban 1918 előtt is létezett, de az 1941-ben bekövetkezett bánsági szörnyű eszkalálódása alapvetően németországi „import” eszmék hatására történt. Ennek tudható be, hogy a Bánságban, a helyi némettség részéről, nagyon rövid idő alatt, ráadásul különös kegyetlenséggel, került sor a zsidóság elleni rendeletek végrehajtására, ami Szerbia más részein kevésbé volt tapasztalható. Az idősebb korosztály ellenállása sajnos erőtlen volt, de véleményüknek azért hangot adtak. Emiatt nem érte őket bántódás, de „fehér zsidóknak” („*beli čivuti*”) csúfolták őket.

2 A Levntal-kötet (1952) például alig foglalkozik a kérdéssel, s Romano könyve (1980) sem gazdagította komolyabb részletekkel a bánsági zsidóság szenvedéstörténetét, s azokat is többnyire a szerbiai zsidósággal együtt tárgyalta. Valamivel több részlet található a Njegovan (2011) által közreadott, addig kiadatlan kötetben: 182–209; illetve Kovač (2009) tanulmányában. Utóbbi nem hivatásos történészként, ám terjedelmes jegyzetapparátussal dolgozott, s éppen egy lényeges kérdéssel, a bánsági németek szerepével foglalkozott, ezen keresztül azonban igen részletes képet festett a bánsági zsidóság holokausztjáról is.

3 Kovač 2009: 44–48.

Az 1931-es népszámlálás (anyanyelv szerinti összeírás) alapján a Bánság összlakossága 585 549 fő volt; a lakosság egyötöde (120 450 fő) német anyanyelvű, egyötöde magyar, a többiek más nemzetiségűek-anyanyelvűek: zömmel szerbek, kisebb számban románok, szlovákok, bolgárok. Azt is ki kell emelni, hogy a jugoszláviai németiség egyötöde a Bánságban élt, de azt is, hogy a Bánságban ekkor nyilvántartott 4113 zsidó közül 1874 német anyanyelvű volt.⁴

A Bánság német katonai közigazgatás alatt állt; formálisan Szerbia része maradt, ám „sajátos profilja” miatt egyfajta kis tartományként, adminisztratív tekintetben a május 1-én megalakult, Milan Acimović körzeti biztos, majd az augusztus 28-án megalakított Milan Nedić-féle kormány igazgatása alá tartozott. Ténylegesen azonban sokáig (bizonyos ingerenciákat tekintve mindvégig) a helybeli németiség (ún. népi németek, *volksdeutscherek*) képviselőinek kezében volt a kezdeményezés, az irányítás.⁵

A „zsidókérdés megoldásának” Szerbiában és a Bánságban való megszervezésével Wilhelm Fuchs SS-ezredes, a rendőrség operatív csoportjának, valamint a biztonsági szolgálatnak a főnöke, illetve Hans Chelm SS-őrnagy, a Gestapo főnöke foglalkozott. A zsidóellenes rendeletek, parancsok viszont különféle helyekről-szintekről érkeztek.⁶

A zsidóság jogfosztását alapvetően Szerbia katonai parancsnokának rendeletei szabályozták. Az 1941. május 30-án kiadott 7. sz. rendelet értelmében például mindenütt, így a Bánságban is, a zsidó tulajdonosoktól elvették üzleteiket, s ezekben biztosokat neveztek ki, többnyire helyi németeket. A zsidóságot gyakorlatilag törvényen kívül helyezték, megfosztva állampolgári jogaiktól: tilos volt számukra a lakhelyük elhagyása, tömegközlekedési eszközök használata, rendezvények, szórakozóhelyek látogatása, bizonyos utcákon való közlekedés, a számukra előírt kijárási tilalom megszegése. Minden zsidót elbocsátottak az állami szolgálatból, emellett tilos volt orvosi, állatorvosi, gyógyszerészeti és ügyvédi praxist folytatniuk. A július 22-i, 8. sz. rendelettel a zsidókat aztán ingatlanjaiktól fosztották meg.

A zsidóság kifosztása a Bánságban azonban már a németek bevonulását követően – e rendeletek kiadása előtt – elkezdődött, mégpedig a helyi parancsnokságok rendeletei értelmében (zsidók üzleteinek bezárása, biztosok kinevezése). A „Jude” feliratú hatágú csillagos sárga karszalag kötelező viselését ellenben Fuchs rendelte el április 16-án. A nyilvános megbélyegzés által a zsidók mindenki számára felismerhetővé váltak, s innentől kezdve bárki büntetlenül bántalmazhatta, megalázhatta őket.⁷

Már a megszállást követően a zsidókat kényszermunkára vitték, azzal a megokolással, hogy „a zsidók így jótételezhetnek valamit a károkból, amit a háborúval okoztak a Harmadik Birodalomnak”. Mindenütt zsidókból összeállított munkásegységeket szerveztek, amelyeknek a legnehezebb, s gyakran megalázó, munkát kellett végezni. Kezdetben nemre, korra, egészségügyi állapotra való tekintet nélkül mindenkit elvittek. Május elején, Szerbia katonai parancsnokának rendeletével, szabályozták a zsidóságra kirótt munkaszolgálatot. Ezek szerint kényszermunkára köteleztek minden 14–60 éves férfit, illetve 16–40 éves nőt. 17–18 órát dolgoztatták őket naponta, az élelemtől pedig nekik maguknak kellett gondoskodniuk. A német őrök gyakran zaklatták őket, s aki nem volt képes elviselni nehéz munkát, azt megölték.⁸

Természetesen a bánsági zsidóság szenvedéstörténetében mindez csupán egy átmeneti epizód volt. A németek már bevonulásuk után gyűjtőtáborokat hoztak létre, ahova rövidebb-hosszabb ideig elhurcoltak zsidókat, ám meghatározott összeg kifizetése után többségüket akkor még hazaengedték. Három helyen létesítettek ilyen tábort: Nagybecskerekén (Petrovgrad-Zrenjanin), ahova a becskerekai, szerbcsernyei (Srpska Crnja) és módosi (Jaša Tomić) zsidókat vitték, továbbá Törökbecsén, ahol a törökbecsi, törökkanizsai és nagykikindai zsidókat gyűjtötték össze és Pancsován, ahova Pancsováról és környékéről hurcolták az embereket. Augusztus közepén ezek a táborok gyakorlatilag megteltek, immár nem a hazatérés lehetőségével is kecsegtetve. 14-én minden bánsági zsidót, aki még szabadlábban volt, ezekben

4 Uo., 35–41.

5 Uo., 24–26.

6 Romano 1980: 60.

7 Uo., 62–65.

8 Uo., 67.

a táborokba internálták, majd néhány napon belül dereglyékkel Belgrádba szállították őket a Dunán (nem teljeskörű adatok szerint mintegy 4000 zsidót). A nagybecskereki táborból 18-án vitték el két csoportot, a pancsovai és törökbecsi táborokat pedig 20-án ürítették ki.

Maga az utazás is sok szenvedést okozott: a dereglyék túlszűfoltak voltak, a hőség, az éhség is kínozta az embereket, néhányan a vízbe vetették magukat, hogy így vessenek véget a kínoknak.

Belgrádba érve a 14 évnél idősebb férfiakat a „Topovska šupa”-táborba vitték, s itt 1941 október közepéig mindannyit megölték. A nőket és gyermekeket belgrádi zsidók házaiban helyezték el, ám december 12-én átvitték őket a „Sajmište”-táborba, ahol 1942 elején velük is végeztek.⁹

A Bánság „zsidótlanítása” igen alapos volt és nem kímélte a felekezeti objektumokat sem: a temetőket több helyütt feldúlták, a zsinagógák egy részét lerombolták (erre a sorsra jutott a becskerekeli, Baumhorn Lipót tervezte épület is), a többit átalakították, más célokra használták.¹⁰

A SZERÉMSÉG

Ami a Szerémséget illeti, itt a „végleges megoldás” horvát változata hosszabban tartó, de talán még kegyetlenebb folyamat volt: a szerémségi zsidóság többsége a Független Horvát Állam területén felállított táborok egyikében fejezte be életét (a leghírhedtebb Jasenovac volt), esetleg (töredékük) végül német haláltáborokban, bár szintén a horvát hatóságok hathatós közvetítésével.

A Szerémséget a német hadsereg szállta meg 1941. április 11–13. között. A nyugati részt a Független Horvát Államhoz csatolták, míg a keleti részt Zimonnal (Zemun) kezdetben a németek tartották meg, egészen október 10-ig, ezután ezt a területet is átadták a horvátoknak. A Bácskához és a Bánsághoz hasonlóan itt is etnikailag vegyes lakosság élt: az 1931-es népszámlálási adatok szerint 267 688 szerb és horvát élt itt, az összlakosság 74 %-a, továbbá 57 726 német (15 %), 19 644 különféle szláv nemzetiségű (5 %), 19 399 magyar (5 %), de kisebb számban éltek itt zsidók, szlovákok, ruszinok, cigányok is.¹¹

A Független Horvát Államon belül csupán a németek kaptak teljes egyenjogúságot az államalkotó horvátokkal, a többi kisebbség nem. A hatalmat az usztasa mozgalom képviselői gyakorolták, élükön Ante Pavelić-tyel. A mozgalom igen közel állt a náci ideológiához, ám zsidó- és cigányellenességét a szerbekre is kiterjesztette, így az „etnikai tisztogatás” politikája a szerbek ellen is irányult. Ebben hathatós segítségére voltak azok a szerémségi horvátok, akik korábban már tagjai vagy szimpatizánsai lettek a mozgalomnak, illetve az itt élő németység, a „népi németek” egy része is.

A németek szerémségi bevonulását követően azonnal megkezdődött a zsidóság kifosztása: a helybeli németek a katonákkal egyetemben kifosztották a rumai, mitrovicai és zimnyi zsinagógákat, majd le is rombolták azokat. Az usztasa kormányzat a zsidók jogfosztását törvényrendeletekkel legitímálta (törvényrendelet a faji hovatartozásról; törvényrendelet a horvát nép árja vérvonalának védelméről; rendelet a zsidó családnevek megváltoztatásáról, továbbá a zsidók megjelöléséről; rendelet az állami és önkormányzati tisztviselők, valamint az akadémiai szabadfoglalkozásúak faji hovatartozásának meghatározásáról; rendelet nők alkalmazásának a tilalmáról a nem árja háztartásokban stb.).¹²

9 Uo., 71; Veg 1963: 83.

10 Kovač 1980: 82.

11 Vukelić 1963: 107–108.

12 Uo., 115–116.

A zsidókat sárga karszalag viselésére kötelezték. Naponta kellett jelentkezniük az usztasa vagy német hatóságoknál. Tilos volt számukra a kávéházak, nyilvános rendezvények, művelődési előadások látogatása. Piacra is csak kilenc óra után mehettek vásárolni. Megalázó, nehéz fizikai munkára vitték őket (árok tisztítás, szénlapátolás, vécé tisztítás, hullák eltemetése); olykor bezárták némelyiküket, s csak váltságdíj lefizetése ellenében engedték szabadon. A zsidónak és a szerbnek minősített üzletekben, boltokban, üzemekben biztosokat neveztek ki, ami jó lehetőséget nyújtott az ún. zsidó tulajdonú objektumok kifosztására, vagyonuk szét-hordására. 1942 elején került sor a zsidók összegyűjtésére, s vasúton a jasenovaci, illetve a gradiškai táborokba szállították őket. A mintegy 2000 szerémségi zsidóból mindössze 200 érte meg a felszabadulást.¹³

A BÁCSKA

Bácska kezdetben, egészen augusztus 16-ig, katonai igazgatás alá esett. Ekkor vette kezdetét a magyar polgári közigazgatás: Bácskát Bács-Bodrog megyébe, a baranyai háromszöget Baranya megyébe, a Muravidéket pedig Vas és Zala megyékbe tagolták be. A Délvidék „törvényes” visszacsatolására azonban csak december 16-án került sor. A polgári közigazgatás bevezetésével ezekre a területekre is kiterjesztették az addig meghozott zsidótörvényeket, illetve zsidóellenes rendeleteket, ami nyilvánvalóan sokként hatott az itteni zsidóságra, hiszen itt nem fokozatosan, hanem egyszerre történt mindez (a harmadik zsidótörvény augusztus 8-án lépett életbe, tehát e területen már közvetlenül – az előző kettővel egyidejűleg – alkalmazhatták).¹⁴

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a katonai igazgatás alatt, illetve a polgári közigazgatás első hónapjaiban ne történtek volna zsidóellenes atrocitások. Már a bevonuláskor is voltak zsidó áldozatok, ha nem is tömegesen, többnyire annak címén, hogy a szórványos „csetnik” ellenállás-lövöldözés zsidók házaiból érkezett, a következő hetekben pedig a területek „pacifikálása” ürügyén, túlkapások, visszaélések következtében.¹⁵ A megbízhatatlan elemek, továbbá az 1918 előtti időszakra visszamenően honosságukat bizonyítani nem tudó lakosok összegyűjtésére ideiglenes táborokat állítottak fel (némely közülük hamarosan „állandóvá” vált). Ezzel egyidejűleg ki akarták szűrni azokat a zsidókat is, akik más területről (így például a Bánságból) menekültek a Bácskába.¹⁶ A bácskai gyűjtőtáborok felállítását Gorondy-Novák Elemér, a 3. hadsereg parancsnoka, rendelte el, s Novákovics Béla, a délvidéki katonai közigazgatás parancsnoka, május elején beosztottjainak továbbította ezt, vele azoknak a helységeknek a neveit, ahol ilyen táborokat létre kell hozni (Palánka, Zombor, Óbecse, Topolya, Szabadka stb.). Ezekbe természetesen zsidók is kerültek. A honosság kérdéséről „ötös” vagy „tízes” bizottságok döntöttek.¹⁷ Hasonló táborok felállítására Baranyában és a Muravidéken nem került sor.

A nagyobb zsidó közösségektől (Újvidék, Szabadka, Zombor, Zenta) meghatározott összeg (kontribúció) kifizetését követelték annak ürügyén, hogy a két világháború közötti időszakban kiszolgálták a jugoszláv hatalmat. Voltak egyedi zsarolások is, amikor az említett táborokba hurcolt zsidókat csak bizonyos összeg kifizetése után engedték haza.¹⁸ Eközben több férfit közmunkára vittek, sokszor megalázó munkát végeztetve velük. (Ennek még semmi köze nem volt a katonai kiegészítő munkaszolgálathoz.)¹⁹

A polgári közigazgatás augusztusi bevezetése némi nyugalmat hozott, de 1941 őszén, fel-

13 Uo., 116–117.

14 Mirnić 1963: 18–21. Lásd még Braham 1988: I. 152.

15 A bevonulásról és a katonai igazgatásról többek között A. Sajti Enikő írt igen tárgyilagosan, rámutatva arra a tényre is, hogy a magyar katonákat nagyobb ellenállásra készítették fel, tehát feszült idegállapotban éltek meg a bevonulást, egyes egységekben szinte a tömeghisztéria határán; talán ezért történt az, hogy több helyütt is mintegy „túlreagáltak” – ami persze nem mentség, csupán magyarázat a tetteikre. (A. Sajti 2004: 20–25).

16 Levntal 1952: 136–137.

17 Romano 1980: 160–162. A topolyai internálótáborot eredetileg politikai foglyoknak, államvédelmi szempontból megbízhatatlan elemeknek szánták. A német megszállást követően azonban immár főként zsidó túsok fogva tartására szolgált. Ezek többsége bácskai volt, de Magyarország más részeiről is kerültek ide szép számban (Braham 1988: II. 52).

18 Zentán például 22 650 dinárt adtak át április 22-én a helybeli zsidók „nemzeti és jótékony” célra. (Pejin 2003: 234.)

19 A Zentai Városi Múzeum történeti gyűjteményében van néhány fénykép, amely utcát seprő zsidókat örökített meg. Mondani sem kell, mennyire ritkaságszámba menő, értékes dokumentumok ezek.

göngyöltve az észak-bácskai kommunista szervezkedést, aránytalanul (és indokolatlanul) sok zsidóra mondtak ki halálos ítéletet, nyilván a példastatuálás szándékával, s a konstruált „judeo-bolsevista összeesküvés” indoklással. A visszacsatolást, a zsidótörvények kiterjesztését mindennek megdöbbsentő, tragikus kulminációja követte: az „újvidéki razzia”. E razzia nem csak az újvidéki, hanem az ún. Sajkás-vidéki zsidókat és szerbeket is érintette, arra hivatkozva, hogy ők vagy tevőlegesen, vagy szimpatizánsként támogatták korábban az ún. csetnikeket, vagy a kommunista színezetű ellenállási mozgalmat. Egyébként ezen ellenállásra hivatkozva kommunikálják majd később a Délvidéknek a megbízhatatlan zsidóktól való kiürítésének szükségességét, vagyis deportálásukat is.

Az észak-bácskai Tiszavidék településeinek, kisvárosainak zsidóságát külön csapásként érte, hogy ha honosságukat nem tudták bizonyítani, egyszerűen átrakták őket a bánági oldalra, ahol osztoztak az ottani zsidóság sorsában.

Miután 1944. március 19-én sor került Magyarországra német megszállására, az április 1-jére összehívott belügyminisztériumi értekezleten megbeszélték a déli határsáv kiürítésének részleteit, majd írásos tájékoztatót küldtek szét a helyi hatóságoknak. A kiürítés a zsidó lakosságra vonatkozott (a helyi sajtó mindvégig következetesen „kiürítésként” kommunikálta ezt az intézkedést). Ez javarészt elsősorban a Ferenc-csatornáig terjedő alsó területre, illetve a Tisza mentére vonatkozott egészen Martonosig, beleértve Újvidék, Zombor, Zenta és Magyarkanisza városokat is.

A deportálást nem előzte meg huzamosabb ideig tartó gettósítás, csupán átmeneti táborok, gyűjtőtáborok léteztek, ahonnan vagy – kisebb mértékben – közvetlenül Auschwitzba, vagy Szabadka, Szeged és Baja közbeiktatásával ugyanoda szállították a bácskai zsidókat. Szabadkára a Bácska középső részéről, Szegedre a Tisza-vidékről, Bajára pedig (közvetlenül) a Duna mentéről szállították őket. Az előirányzott intézkedések sora (ingatlanok és ingóságok lefoglalása, illetve zár alá helyezése) nem hagyott kétséget afelől, hogy a tervek szerint a helyi zsidók ide nem fognak többé visszatérni.

Az említett területek zsidósága egy részének összegyűjtése és elhurcolása április 26-án kezdődött, a többieké május elején. A Tisza-mentieké egy-két nap alatt lezajlott. Erre a célra általában a zsidó jellegű közösségi objektumokat (főleg a zsinagógákat) jelölték ki. Szegedről aztán több transzport indult Bajára. A Tisza-mentieket feltehetően a május 17-eivel szállították oda, mígnem vélhetőleg május 27-én tovább, ezúttal a végállomáshoz, Auschwitz-Birkenaubába.²⁰

A SZABADKAI GETTÓ

Míg tehát a legtöbb városban, településen klasszikus értelemben vett gettósítás nem történt, Szabadkán, a német megszállást követően szinte azonnal, már 1944. március 22-én hozzáláttak a gettó megszervezéséhez.²¹ Határát Datky Lajos rendőrfőtanácsos, a szabadkai rendőrkapitányság helyettes vezetője, és Bácskay Árpád, a katonai ügyosztály megbízottja, jelölte ki. Április 29-én Zsidó Tanácsot állítottak fel, a szabadkai zsidók csak e testületen keresztül kommunikálhattak a hatóságokkal.

A gettó területét fokozatosan bővítve a zsidó lakosságot május 3-ig telepítették ide. A létszámot tekintve eltérő adatokkal rendelkezünk: a rendelkezésre álló levéltári források szerint májusban 1800, júniusban 2800 fő tartózkodott itt, más források 3000–4300 főről tudnak. A gettó őrizetét 20 őrszem és két járőr látta el. Május 2-án Endre László, Szabadkára látogatva, megtekintette mind a vidékről ideszállított zsidóság számára felállított internálótábor, mind pedig a gettót, s megelégedését fejezte ki, amiért Szabadkán gyorsan és pontosan végrehajtották a zsidókra vonatkozó rendelkezések minden intézkedését.

²⁰ Molnár 1995: 60–61; Braham 1988: I. 419–421; Pejcin 2014: 75–82.

²¹ A szabadkai gettóról Dévavári Zoltán írt friss és bő elemzéseket, összefoglalva más szerzők korábbi munkásságát, bővítve (sok helyen pedig pontosítva) azokat saját kutatásainak eredményével. A következőkben elsősorban egyik kitűnő összefoglalására támaszkodva vázolom a szabadkai gettó megszervezésének körülményeit, illetve a szabadkai zsidóság sorsának alakulását, külön hivatkozások nélkül. (Dévavári 2014).

Sor került a máshonnan ideszállított bácskai – elsősorban újvidéki – zsidók befogadására szolgáló, előzőleg említett tábor felállítására is, mégpedig a Felsőbácskai Gőzmalom Rt. Zimonyi úti épületében. A levéltári adatok szerint az itt elhelyezettek száma 1755 volt, más forrás ennek a kétszereséről szól. A vidéki zsidók azonban nem maradtak itt sokáig: a május 23.-a előtti héten már deportálták őket.

Május 16-tól a szabadkai zsidók vasárnap és ünnepnapokon nem hagyhatták el a gettó területét, hétköznapokon pedig este 7 és reggel 9 között volt tilos kimenniük, akkor is csupán munkába állás vagy élelemszerzés céljából tehették ezt meg. Előbbi fokozatosan okafogyottá vált, hiszen az időközben meghozott rendeletek értelmében az összes ún. zsidó tulajdonban levő üzleteket, irodákat (az iparosokéit is) bezáratták, továbbá a városi közigazgatásban, a Mária Valéria Közkórházban, a Gázgyárban és a Városi Takarékpénztárban dolgozó, zsidónak minősített személyeket is elbocsátották.

A szabadkai zsidóság deportálását június 16-án hajtották végre; előbb Bácsalmásra szállították őket, innét pedig Auschwitz-Birkenába. A deportálásról közvetlenül tanúskodó dokumentumokat itt sem találunk, újsághírekből viszont arról értesülünk, hogy a gettóban tartózkodó zsidókat név szerint számba vették, a névjegyzéket a Zsidó Tanáccsal állíttatták össze, melynek leadási határideje június 13-a volt. Egy hírlapi tudósítást értelmezve feltételezhető, hogy 720 személy elszállítására már korábban sor került.

Mint a többiek esetében: „ismeretlen helyre”, ahogyan azt a lokális sajtó vagy szórványosan előforduló hivatalos iratok több helyen kommunikálták.

IRODALOM

- A. Sajti Enikő 2004: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest.
- Beljanski, Milenko 1979: Somborski Jevreji (1735–1970). *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 4. 1–54.
- Braham, Randolph L. 1988: *A magyar holokaust* I–II. Budapest–Wilmington.
- Bursać, Aleksandar et al. 2019: *Deportacija bačkih Jevreja 1944. godine*. Novi Sad.
- Dévavári Zoltán 2014a.: Ez történt Szabadkán. Emberi sorsok, tragédiák – A szabadkai zsidóság a második világháborúban (1941–1944). In: *Subotica – Szabadka 1920–1944. Adalékok a szabadkai zsidóság történetéhez*. Szabadka, 11–166.
- Dévavári Zoltán 2014b: A szabadkai zsidóság sorsa a levéltári dokumentumok tükrében (1941–1944). In: *Konferencia 70 évvel a szabadkai holokaust után*. Szabadka, 11–29.
- Dévavári Zoltán 2020a: *Egy elmesélhetetlen történet. Impériumváltások, holokaust, emigráció. A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete (1918–1945)*. Budapest.
- Dévavári Zoltán 2020b: *Iratok a holokaust szabadkai történetéhez (1941–1945)*. Szabadka.
- Jelić, Dušan 1973: Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 3. 53–212.
- Jelić, Dušan 1987: „Kratok pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada.” *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 5. 1–192.
- Koljanin, Milan 2007: Represija kao sistem – Logori u okupiranom Srbiji. *Hereticus* 1. 157–171.
- Kovač, Teodor 2009: Banatski Nemci i Jevreji. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 9. 23–88.
- Levntal, Zdenko (szerk.) 1952: *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd.
- Mirnić, Josip 1963: Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske* (35.) 5–62.
- Mitrović, R. 1973: Sudbina Jevreja u krajevima gde su folksdojčeri preuzeli vlast aprila 1941. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 2. 267–273.
- Molnár Judit 1995: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben*. Budapest.
- Njegovan, Drago (szerk.) 2011: *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja (istrebljenje, deportacija, mučenje, hapšenje, pljačka)*. Novi Sad.
- Pejin Attila 2003: *A zentai zsidóság története*. Zenta.
- Pejin Attila 2014: A bácskai Tisza mente zsidósága 1941–1944-ben. In: *Konferencia 70 évvel a szabadkai holokaust után*. Szabadka, 61–89.
- Romano, Jaša 1980: *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd.
- Romsics Ignác 2004: *Magyarország története a XX. században*. Budapest.
- Šosberger, Pavle 1998: *Jevreji u Vojvodini. Kratak pregled istorije vojvođanskih Jevreja*. Novi Sad.
- Veg, Šandor 1963: Sistem nemačke okupacione vlasti u Banatu 1941–1944. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske* (35.) 63–104.
- Vukelić, Petar 1963: Okupaciona vlast i sistem nacionalne diskriminacije u Sremu za vreme „Nezavisne Države Hrvatske”. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske* (35.) 105–138.